

Christopher Wordsworth (1807-1885)

*The greatest sages of this world – the Bacons and Newtons, the Keplers and Pascals – have deemed it their highest privilege to sit down as little children at the feet of the Evangelists.*¹

Dr. Chris de Jong

1. Inleiding

Christopher Wordsworth groeide op in een orthodox Anglicaans milieu. Behalve dat hij tot zijn dood bisschop van Lincoln was, is zijn naam verbonden met een poging een antwoord te geven op de invloed van het Verlichtingsdenken binnen de Anglicaanse kerk. Hij deed dat door het vanuit orthodox Anglicaans standpunt herinterpreteren van bepaalde aspecten van Isaac Newton's wetenschappelijke ontdekkingen. Hij was bekend met het werk van Richard Hooker (ca. 1553-1600) en andere Britse kerkvaders. Zijn vader, ook Christopher geheten (1774-1846), was de jongste broer en biograaf van de dichter William Wordsworth (1770-1850) en publiceerde in 1810 de zesdelige *Ecclesiastical Biography*. In dit werk, dat opgedragen was aan de aartsbisschop van Canterbury, was de vierde, uitgereviseerde editie van Walton's biografie van Hooker uit 1675 opgenomen.²

2. Wordsworth en Newton

Wordsworth greep de inwijding van de gerestaureerde kerk van Woolsthorpe in Lincolnshire in 1877, in welk dorp Isaac Newton op 25 dec. 1642 (O.S.; 4 jan. 1643, N.S) was geboren, aan om aandacht te besteden aan zijn betekenis voor de contemporaine theologie. Wordsworth's betoog staat op het fundament van Hooker, naar wie hij in zijn publicaties veelvuldig verwijst. Hij maakt van deze gelegenheid gebruik om zowel Calvinistische critici van Hooker met aan Newton ontleende argumenten de les te lezen als Newton in stelling te brengen tegen Descartes en andere verlichtingsfilosofen. Zo slaat hij drie vliegen in een klap. Bijvoorbeeld, hen die “deny that there is such a thing as regenerating grace imparted to the soul of an infant in the Sacrament of Holy Baptism”, wat de essentie was van Hooker's theologie van de doop, van zijn gehele sacraments-theologie, antwoordt hij met: “Isaac Newton himself, at the end of his Principia distinctly affirms that he ‘knows nothing of the reason of the properties of gravity’, and yet he no less emphatically affirms that it exists everywhere in our planetary system and regulates the whole. It is enough for us (he adds) to know this. We say the same of Grace, which is the gravitation of the soul”.³ Voor Wordsworth is dit meer dan beeldspraak. De door Newton ontdekte zwaartekracht identificeert

1 Wordsworth, “On the inspiration of the Bible”, 11.

2 Wordsworth, *Ecclesiastical biography*, IV, 159-307. Dit werk beleefde verschillende herdrukken en uitbreidingen (1818, 1839, 1853).

3 Wordsworth reageert hiermee ook op: “Some doubt the existence of that cleansing and refreshing grace, which is a pledge and earnest of Resurrection and Immortality, and which is given to the faithful, penitent, and loving communicant in the Blessed Sacrament of the Body and Blood of Christ”. Dit zijn typisch Hookeriaanse gedachten. Wordsworth gaat soms zelfs verder dan Hooker als hij zegt dat “Some deny the infusion of grace into the devout soul, in prayer and praise and holy meditation, and in hearing and reading of God's most Holy Word”, terwijl Hooker die “infusion” meestal beperkt tot doop en avondmaal, Wordsworth, “Religion in Science”, 8, 9. Zie het essay “Richard Hooker, “that saint-like man”, en zijn strijd op twee fronten” elders op deze website.

hij met de kracht waarmee de menselijke ziel tot God wordt getrokken en ziet die welhaast als een fysieke grootheid.

3. Twee boeken, een auteur

Vanuit de gedachte dat het Oude Testament gelezen moet worden in het licht van het Nieuwe, kiest Wordsworth als thema van zijn preek Psalm 19, die (in de *King James Bible*) begint met “The heavens declare the glory of God; and the firmament sheweth his handywork”. In navolging van Richard Hooker, Sir Francis Bacon, Joseph Butler en anderen ziet hij de schepping en de bijbel als twee boeken die beide door God geschreven zijn: het ene is het boek der (zesduizend jaar oude) zintuiglijke, fysieke wereld, het andere is het boek der eeuwige, onzienlijke en spirituele wereld. Hooker had betoogd dat het feit dat God de Eerste Oorzaak en Onbewogen Beweger van alles is, een andere conclusie dan die van het Ene Auteurschap van beide boeken niet toeliet. Hij beriep zich hiervoor op filosofen uit de tijd vòòr Christus, van Homerus tot Plato en de Stoïcijnen, en op de kerkvader Origenes (185-253/254), die dit reeds geleerd hadden: “God therefore is a law both to himself, and to all other things besides.”⁴ Wordsworth is evenwel niet consequent. Hoewel hij zegt de theologie het primaat boven de filosofie (of de natuurlijke theologie) te geven – “to seek for theology in philosophy is to seek for the living among the dead (as Lord Bacon has said)”⁵ – doet hij *hier* het omgekeerde en neemt deze filosofische idee van de ene en unieke door God gegeven “eternal law” over en maakt die tot uitgangspunt van zijn theologische denken. Deze eeuwige wet bepaalt alles wat er in de fysieke wereld gebeurt en ook wat God zelf is en doet. Aangezien beide boeken dezelfde hemelse auteur en wetgever hebben is het zijns inziens uitgesloten dat er tegenspraak tussen beide bestaat.

Dit betekent dat wat Newton ten aanzien van de banen van de zon, de aarde en de overige planeten heeft aangetoond volgens Wordsworth overeenstemt met wat de Psalmist in meer poëtische bewoordingen zegt. In beide boeken ziet hij letterlijk de ene sturende hand Gods. Anders gezegd: de zichtbare, fysieke wereld is een “great parable of the world of grace” en ontvangt zijn zin, betekenis en richting van de bovennatuurlijke wereld, zijn “counterpart”. Dit doet denken aan Plato’s grot-allegorie waarin wordt gezegd dat de zichtbare wereld een schaduw is van de ware werkelijkheid der ideeënwereld. In de woorden van Wordsworth: “as the Psalmist describes the heavens as having a missionary office, declaring the glory of God, so it may be said of the system of the World as explained by the philosophy of Newton – – – that it symbolizes, as it were, that work of spiritual love and evangelical zeal”.⁶

4. Wordsworth contra de Verlichting

Wordsworth wil met zijn werk een verdedigingslinie tegen de Verlichting opwerpen. De bijbel wordt niet uitgelegd of beoordeeld aan de hand van wat voor de menselijke rede of moraal aanvaardbaar is of in overeenstemming kan worden gebracht met de natuurlijke theologie (filosofie) – wat op basis van het door hem veronderstelde gemeenschappelijke auteurschap van natuur en bijbel evenzeer te verdedigen zou zijn. Geloof en rede kunnen evenmin als twee aparte domei-

4 Hooker, *The Laws*, Boek I, 125.

5 Wordsworth, “On the interpretation of the Bible”, 39. Waarschijnlijk heeft Wordsworth Bacon niet goed begrepen. Bacon geeft de rede en de openbaring elk hun eigen domein. Binnen hun eigen domein zijn theologie en rede (filosofie) autonoom; de theologie (openbaring) heeft op het domein der rede niets te zoeken, evenmin als de rede op het terrein der theologie.

6 Wordsworth, “Religion in Science”, 8.

nen naast elkaar bestaan, zoals sommige continentale theologen en filosofen betoogden, die de leer der “twee waarheden” aanhingen. *In dit onderdeel van zijn betoog* maakt Wordsworth de rede ondergeschikt aan wat de bijbelse openbaring zegt. De waarheid die Christus bracht omvatte ook alle wetenschappen. Newton ontrafelt de geheimen die door de Psalmist bezongen worden alsof die psalm een getrouwe, zij het in dichterlijke vorm gegoten weergave van de fysieke werkelijkheid is. Geheel voorbijgaand aan en in strijd met de regels die Newton (in het begin van zijn derde deel van zijn *Principia*⁷) gesteld had ten aanzien van de correcte manier van de beoefening van de natuurwetenschappen, destijds *natural philosophy* geheten, ziet Wordsworth het werk van Newton als een uitdrukking van spirituele, in de bijbel en door de theologie beschreven zaken, zoals van de betrekkingen tussen Christus en de kerk en de verlossing van de mens. Newton’s gravitatiewet is de uitdrukking van “the general method of the Divine action”, een idee dat ook bij Priestley voorkomt, die de afstotende en aantrekkende krachten van de materie identificeert met “the Divine Being, and his energy – – His power is the very life and soul of every thing that exists; and, strictly speaking, without him, we ARE, as well as, can DO nothing”.⁸ Maar anders dan Priestley, die op basis van wetenschappelijk en historisch onderzoek delen van de Anglicaanse orthodoxie van de hand wijst en God’s interventie en steun slechts nodig heeft zolang hij geen betere verklaring voor de aard van de afstotende en aantrekkende krachten van de materie heeft, lijft Wordsworth Newton’s wetenschappelijke werk in ter ondersteuning van zijn traditionele christelijke wereldbeeld, het enige waarmee dat volgens hem overigens kan, aangezien bijvoorbeeld het oude, door Newton van de troon gestoten Ptolemeïsche wereldbeeld op grond van Psalm 19 aantoonbaar onjuist is.

Net als Plato en Hooker, maar anders dan Priestley, neemt Wordsworth de bestaande fysieke wereld niet als eigenstandige grootheid en uitgangspunt van zijn denken. Dat Hooker zo handelde, is gelet op de tijd waarin hij leefde (tweede helft 16de eeuw) en de onderontwikkelde staat waarin kennis en wetenschap zich toen bevonden misschien te begrijpen. Doch in de 18de en vooral de 19de eeuw maakten deze een stormachtige ontwikkeling door. Wordsworth en Priestley wilden beiden een theologisch antwoord geven op deze ontwikkelingen. Terwijl Priestley de resultaten van de wetenschap zodanig verdisconteerde dat een in verschillende opzichten nieuw soort christendom ontstond, althans een christendom dat sterk afweek van de orthodoxie, accepteerde Wordsworth ze slechts voorzover ze naadloos ingepast konden worden in de bestaande orthodoxe theologie. Anders dan bij Priestley zijn bij Wordsworth restanten van de Scholastieke filosofie herkenbaar die leerde dat de eigenschappen van objecten kunnen worden afgeleid uit hun (al of niet godsdienstige) definities en omschrijvingen. Beide antwoorden, die van Priestley en Wordsworth, lijden aan hetzelfde euvel, dat het blootleggen van zwakke punten of fouten in nieuwe wetenschappelijke theorieën en de verdere ontwikkeling of modificaties daarvan, wat aan de orde van de dag was, aanpassingen van hun theologische inzichten noodzakelijk maken en dat dit een nooit-eindigend proces is.

7 1. We are to admit no more causes of natural things than such as are both true and sufficient to explain their appearances; 2. Therefore to the same natural effects we must, as far as possible, assign the same causes 3. The qualities of bodies, which admit neither intension nor remission of degrees, and which are found to belong to all bodies within the reach of our experiments, are to be esteemed the universal qualities of all bodies whatsoever. Motte, *Newton’s Principia*, 384.

8 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 42. Cursivering is origineel.

5. Wordsworth als zielzorger

Wordsworth had het niet gemakkelijk. Hij zag zich niet alleen gesteld voor de intellectuele uitdaging om rede en openbaring met elkaar te verzoenen, hij gaf ook leiding aan het diocees Lincoln van de Anglicaanse kerk en in die functie had hij rekening te houden met de gevoeligheden en behoeften van het kerkvolk. Dat waren dezelfde gevoeligheden die Joseph Priestley, nadat zijn huis door een woedende menigte in brand was gestoken, zijn toevlucht hadden doen zoeken in Amerika (1794) en die Charles Darwin ertoe brachten de publicatie van zijn *On the Origin of Species* jaren uit te stellen uit vrees dat zijn ideeën op weerstand zouden stuiten.⁹

Wordsworth meende een manier gevonden te hebben om de vragen van de aan zijn zorgen toevertrouwde kudde te kunnen beantwoorden. Dat deed hij niet door de verschillen tussen Newton en de bijbel, zoals die toentertijd werd gelezen en uitgelegd, naar voren te brengen, maar door beider standpunten te harmoniseren. Meer algemeen gezegd: hij probeerde aan te tonen dat rede en openbaring hetzelfde tot uitdrukking brachten, zij het in verschillende bewoordingen en op uiteenlopend niveau.

6. Slotwoord

Dat Wordsworth, net als Joseph Butler ruim een eeuw voor hem, een reeds verloren achterhoedegevecht voerde hoeft hier niet te worden aangetoond. Het voortschrijden der wetenschap en de doorwerking van het denken van verlichtingsfilosofen als Spinoza hebben het heersende wereldbeeld ingrijpend veranderd en voor veel onrust gezorgd. Wordsworth's werk geeft inzicht in de manier waarop een deel van de conservatieve kerkelijke elite reageerde op deze veranderingen. Die gingen hem en veel gelovigen te snel en te ver en zij accepteerden ze slechts voorzover die de centrale thema's van het christendom ondersteunden en bevestigden. Wordsworth's antwoord is niet: òf openbaring òf rede, maar: door de openbaring geleide rede. Hoewel hij door een filosofisch fundament te kiezen voor zijn theologie zich hier zelf niet aan houdt, waarschuwt hij dat de natuurwetenschappen en de filosofie geen autonome bezigheden zijn, dat hun resultaten geen op zichzelf staande waarheden zijn, los van de theologie, dat men niet zomaar kan denken en doen wat men wil alsof er geen hogere instantie is waarvoor men zich moet verantwoorden. Ruimte voor autonoom opererende filosofie- en wetenschapsbeoefening, waarvan de ontwrichtende gevolgen voor kerk en samenleving naar hij vreest niet te overzien zijn, bestaat volgens hem niet en mag niet bestaan. Met een redenering als: "the theory of physical science which represents the world in which we live as the result of the concourse of independent atoms, the Epicurean theory, and that other theory of vortices, the Cartesian, and the more recent theory of spontaneous evolution [i.e. Darwinisme], have no counterpart in the spiritual world as revealed to us in Holy Scripture"¹⁰ tracht hij zowel de gelovige een methode aan de hand te doen om onderscheid te maken

9 Dit staat bekend als "Darwin's delay" en wordt door sommigen bestreden als een mythe. De werkelijke oorzaak van het uitstel van 20 jaar zou zijn dat Darwin aan verschillende publicaties tegelijk werkte, wat veel tijd kostte. <http://www.cam.ac.uk/research/news/%C2%93darwins-delay%C2%94-the-stuff-of-myth>

10 Om te kunnen verklaren hoe de zon, de planeten, sterren en kometen in hun baan gehouden worden postuleerde René Descartes (1596-1650) dat de ruimte was gevuld met een uiterst ijle materie, die zich in verschillende stadia van ontwikkeling bevond en de hemellichamen in een stelsel van draaikolken met zich meesleepte. Hiertegenover stelde Newton dat de sterren niet onderworpen waren aan dezelfde gravitatiekrachten als de planeten, doch eeuwig op hun vaste plaatsen stonden. Hieruit concludeerde Wordsworth dat ze God's wil volgden, wat volgens hem de volmaakte vrijheid en onafhankelijke almacht van God als wetgever en schepper bewees. Descartes' hypothese (en de rest van zijn theorieën zoals die van de oneindige materie) was hiermee onverenigbaar en daardoor onaanvaardbaar. Wordsworth, "Religion in

tussen aanvaardbare en onaanvaardbare wetenschapsbeoefening als de wetenschap de weg te wijzen. Onaanvaardbare vormen van wetenschapsbeoefening identificeert hij met het Verlichtingsdenken en noemt als voorbeeld “Cartes’ absurd notions, teaching that Matter is necessarily infinite, and necessarily eternal, and ascribing all things to mere mechanic laws of matter, exclusive of a final cause, and of all will and intelligence and Divine Providence from the government of the world”. Met deze en andere soortgelijke nieuwlichterij heeft Wordsworth geen geduld.¹¹

Science”, 8-10.

11 Wordsworth, “Religion in Science”, 9.

7. Literatuur

Hooker, R., *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*, Boek I, in: [I. Walton, ed.], *The Works of Mr. Richard Hooker, in eight books of the Laws of Ecclesiastical Polity: with several other treatises, and a general index*. Drie delen. Deel I (Londen: W. Clarke, 1821) 121-195

Motte, A.; N.W. Chittenden, ed., vert., *Newton's Principia. The Mathematical Principles of Natural Philosophy by Sir Isaac Newton*. New York: Putnam, Geo.P., 1850

Wordsworth, Chr., *Ecclesiastical biography; or lives of eminent men, connected with the history of religion in England; from the commencement of the Reformation to the Revolution*. Zes delen (Londen: F.C. en J. Rivington, 1810) IV, 159-307

Wordsworth, Chr., "On the inspiration of the Bible", in: *Miscellanies literary and religious*. Drie delen. (Londen e.a.: Rivingtons, 1879) II, 1-16

Wordsworth, Chr., "Religion in Science", in: Chr. Wordsworth, *Miscellanies literary and religious*. Drie delen. (Londen e.a.: Rivingtons, 1879) III, 1-13

Wordsworth, Chr., "On the interpretation of the Bible, in: Chr. Wordsworth, *Miscellanies literary and religious*. Drie delen. (Londen e.a.: Rivingtons, 1879) II, 17-102